

Pojem „liberální“ a „liberalismus“ stále patří mezi nejfrekventovanější pojmy politického slovníku současnosti. V kapitalistických zemích představuje etiketu a heslo, k němuž se s výjimkou krajní pravice hlásí téměř kdekdo. Působí přímo paradoxně pozorovat, jak se více či méně nápadně a vehementně dovolávají liberalismu a jeho hesel současně tradiční konzervativci, strany buržoazního politického středu i sociálně demokratičtí reformisté. Přitom je pochopitelné, že tato inklinace dalekosáhle podléhá vlivům konkrétní politické situace a má ve většině případů výrazný konjunkturální náboj. Nicméně působí tu i některé konstantnější momenty, z nichž nejdůležitější tvoří okolnost, že v současnosti liberalismus, ať už s ním přichází v buržoazním táboře kdokoli (včetně revizionistů), bývá jako ideologie i jako proklamovaná politická praxe kladen do protikladu k cílům a praxi reálného socialismu a revolučním snahám vůbec.

Podrobně-li však obsah nejrůznějších proklamací o liberalismu bližšímu rozboru, zjistíme, že ve své podstatě jsou mlhavé a naprosto povrchní. Na věci nic nemění ani ostentativní zdůrazňování svobody a demokracie: právě jejich výklad a ovšem i uskutečňování patří k základním diferencím rozdělovacím politická hnutí a směry. A je to právě skutečná společenská praxe, která odhaluje rozpor (tomu, kdo jej chce vidět) mezi politickou frází a ideologickou prezentací na jedné straně a reálnými cíli a záměry jednotlivých skupin a frakcí v táboře buržoazie i maloburžoazie na straně druhé.

Změny v ekonomické základně a jí odpovídající posuny v konstelaci třídních vztahů a politických poměrů si vynucují i odpovídající posuny v oblasti ideologické argumentace a zdůvodnění. To se týká v moderních dějinách právě tak koncepcí svobody a demokracie jako obsahu politického liberalismu, jehož neoddělitelnou součástí mají domněle tvořit.

Avšak pokus klást proti vědeckému socialismu jako rovnocenného protivníka jakousi obecnou ideologii liberalismu je překroucením faktického stavu věcí. Není a nikdy nebylo nějakého liberalismu vůbec, s neměnnou tradicí; to, co v moderních dějinách reálně vystupovalo a vystupuje pod praporem liberalismu, představuje soubor rozličných tendencí a momentů odlišné ideologické funkce a kvality, v nichž souvislost ustupuje před rozdílností a kontinuita má jen vnější nebo spíše verbální ráz. Tuto okolnost postřehli i někteří nemarxističtí teoretikové, kteří — na rozdíl od propagandistických tirád — připouštějí, že „liberalismus sám nemůže existovat jako oddělená a soběstačná tradice“ [Smith 1968 : 277]. Dnes tvoří přežívající prvky politického liberalismu a jejich ideové projevy jen podřízený moment pluralistického politického systému, příznačného pro soudobý kapitalismus. Tak tomu ovšem zdaleka nebylo v minulosti.

Zda a jaké kvalitativní změny obsahu a ideologické funkce skrývá ta či ona sociálně historická kategorie může prokázat teprve bližší geneticko-historický rozbor procesů, jež myšlenkově shrnuje. V případě liberalismu a jeho vývoje nás tento přístup vede až k počátkům sedmáctého století a k ideovým

úkolu, které tehdejší sociálně ekonomický vývoj západoevropské společnosti kladl na pořad dne. Počínaje tímto obdobím můžeme názory a představy, jež byly později spojovány s pojmem liberalismu,⁽¹⁾ předběžně rozčlenit do tří typů, z nichž jen druhý je možno důvodně označit za liberalismus v obvyklém chápání konvenčním vyjádření a funkci.

1. Osvícenecký a revoluční liberalismus osmnáctého století

Původní zdroj liberalistického myšlení tkví v tom souboru protitraditionalistických představ a idejí, které se ve své prvotní teoretické podobě počínají formovat v druhé polovině sedmnáctého století, ale svou vyhraněnější formu, bližší skutečné politické praxi, dostávají zhruba až asi o sto let později. Rozvoj kapitalistických vztahů vnáší do ekonomických a sociálních poměrů západní Evropy stále patrnější změny a tvoří motivační zdroj všech nových myšlenek, avšak nevyzrálost společenských vztahů podmiňuje nerozvinutou podobu tehdejšího sociálního myšlení. To se týká i zrodu liberalistických představ. Nejde v nich původně ani o jednotnou koncepci, ale spíše o soubor volně spjatých myšlenek, v nichž se však (nehledě na rozdílnost pojetí u jednotlivých autorů a stoupenců) projevují základní společné rysy:

- a) obhajoba svobody jedince v politickém smyslu jako základ dalších lidských svobod (původ této svobody je přitom odvozován od přírody);
- b) odmítání zděděných výsad a tradiční hierarchické autority; spolu s tím je kladen důraz na konsensus, spontánnost a rovnost;
- c) preferování jedince (individualistická tendence).

Všechny tyto rysy jsou výrazem vztahů a potřeb, jež charakterizují společenské postavení a snahy buržoazie v době, kdy teprve bojovala o moc v tehdy nejpokročilejších zemích a do jisté míry právem se mohla pokládat i za mluvčího utiskovaných tříd vůbec. Proto také revoluční liberalismus obsahuje prvky, jež překračují rámec pouze buržoazních zájmů a jdou aspoň v některých ohledech perspektivně dále.

Ideové zdroje původního liberalismu sahají až k počátkům novověku; podílejí se na nich zvláště renesanční názory (humanistický proud), racionalisticko-empirická filozofie a později zejména přirozenoprávní koncepce. V této souvislosti má zvláštní význam, že právě v rámci koncepcí společenské smlouvy vzniká postupná diferenciací. Zatímco Hobbes a v jeho stopách další vyvozují, že uzavřením společenské smlouvy přenášejí jedinci všechnu svou přirozenou svobodu a rovnost na státní moc a tak se jí sami fakticky provždy vzdávají (*Leviathan* 1651), soudí druzí v čele s Lockem (*On Civil Government* 1690), že tento přírodní „vklad“ v člověku je nezcižitelný a uvažují hlavně o tom, jak jej uchránit a rozšířit vůči mocenským autoritativním nárokům všeho druhu.

První alternativa sloužila mimo jiné jako zdůvodnění státního absolutismu na evropském kontinentě a východisko osvěcensky motivovaných reforem, které prováděl osvěcený panovník příkazy shora (Bedřich II., Marie Terezie, Kateřina II. atd.). K zájmům a potřebám maloburžoazie a vykořisťovaného lidu bylo při těchto správních a politických reformách však přihlédnuto jen málo nebo vůbec ne.⁽²⁾ Tento druh aristokratického, vlastním osvěcenstvím jen zčásti dotčeného reformismu představoval v osmnáctém století vlastně určitou

(1) Termín „liberalismus“ byl poprvé použit až počátkem devatenáctého století v souvislosti s dobovým politickým hnutím ve Španělsku.

(2) Do jisté míry výjimečné. netypické postavení. v lecčems bližší radikálnějšímu proudu,

představovalo působení Josefa II., jehož reformy šly mnohem dále než v jiných zemích a veškeru se vyznačovaly vážně chápáním egalitářskou tendencí (byť omezenou jako každý takový zásah shora).

liberálně konzervativní alternativu vzhledem k revolučnímu proudu v liberalismu. V obou případech rozdílná třídní základna se musela projevit — a také projevila — v divergenci názorového zaměření, v pojetí, způsobu a dosahu změn, před nimiž tehdy pokročilejší část Evropy stála.

Druhý proud v rodícím se osvícenském liberalismu osmnáctého století představoval ideový směr, který, ač rovněž navazoval na původní koncepcce společenské smlouvy, kladl v tradici Lockově a Rousseauově (3) důraz na nezcizitelnost svobod (v dobovém pojetí) a v té či oné míře i na povšečně pojatou rovnost: zahrnoval tedy v sobě vedle individualistické tendence také výrazný moment demokratismu. Takto se vytvářela ideologie, která z třídního hlediska vyjadřovala potřeby a představy drobné buržoazie a maloburžoazie a byla blízká i zájmům prostého lidu. Jako její mluvčí většinou vystupovali intelektuální představitelé maloburžoazie, kteří svým původem a humanistickou orientací měli poměrně blízko k různým vrstvám pracujícího lidu. Úvahy a představy spojené s tímto proudem vycházely původně ze státoprávně politických úvah a projektů. Postupně se však spojovaly a prolínaly s dalšími představami vycházejícími z okruhu materialisticky orientované vědy a filozofie a společně s kritickým zkoumáním dějin i dobových poměrů vyústily posléze do širokého proudu osvícenské orientace s humanistickým předznamenáním. V pracích a zaměření nejdůslednějších stoupenců se stává tento liberalismus co do své výrazové formy i obsahu revolučním liberalismem, i když si uchovává své charakteristické osvícenské rysy. Přívlastek „revoluční“ a jeho užití při charakteristice radikálního proudu v rámci osvícenského liberalismu je přitom možno pokládat za oprávněný jak vzhledem k tomu, že vyjadřuje spojitost s důsledným zavržením dosavadního feudálního uspořádání společnosti, přičemž nabývá — aspoň ve svém nejradikálnějším výrazu — egalitářského charakteru, tak vzhledem k tomu, že jako součást nové buržoazní ideologie se také reálně uplatňuje ve velkých historických předělech: v zárodečné formě v anglické revoluci v r. 1688, ve vyvinutější podobě pak v americkém hnutí nezávislosti a zvláště pak ve Velké francouzské revoluci. Jeho pozdní ozvěna zaznívá ještě v roce 1848.

Prvního veřejně politicky proklamovaného a legislativně uznávaného výrazu se dostalo idejím revolučního liberalismu v Severní Americe. Převaha drobné buržoazie a pracujícího lidu i přirozená autorita, již se v tomto prostředí dosud těšila manuální práce, to vše posilovalo sklon k demokratismu s rovnostářským, právě tak jako individualistickým rysem a k antiautoritářství (podporovaný v tomto případě ještě puritánským vlivem) a vytvářelo přirozenou živnou půdu pro šíření osvícensko-liberalistických myšlenek v lockovsko-rousseauovské tradici. Američtí osvícenci však evropské myšlenky pouze nepřebírali, ale dále je prohlubovali a především používali jako praktického návodu. „Nejtypičtějším rysem amerického osvícenství byl totiž jeho bojovný, čínorodý charakter, bezprostřední spojitost teorie a praxe, sjednocení činnosti filozofické s aktivně společenskou a politickou.“ [Iljin 1977 : 3].

Odboj proti kolonialistickým, ve feudálním duchu zdůvodňovaným choutkám anglického krále jen uvolnil cestu tomu, co zde již dříve dozrávalo a dostalo nyní prakticko-revoluční ráz. Z různých osvícensko-liberalistických pramenů

(3) Je třeba poznamenat, že na rozdíl od Locka, zejména některých rysů neurčitosti a kompromisnictví, které místy doprovázejí jeho úvahy o svobodě a rovnosti i o jejich spojitosti (což teoretikům soudobého pluralismu umožnilo, aby se hlásili k jeho ideovému dědictví), představuje Rousseau mnohem dů-

slednější a radikálnější vyhraněné rozvinutí koncepce svobody a rovnosti, jejich jednoty; stal se proto také hlavním zdrojem revolučních učení. Pro tento rozdíl však nesmíme zapomenout, že Rousseau v mnohém na Locka navazuje.

sestavuje v roce 1776 Tomáš Jefferson v osobitém, nekompromisním duchu první deklaraci lidských práv určenou jako součást virginské ústavy a ještě téhož roku rozvádí spolu s Benjaminem Franklinem tytéž myšlenky v *Prohlášení nezávislosti Spojených států severoamerických*. Mluví se zde o „zákonech přírody a přirozeném dobru jako zdroji, k němuž se lidstvo vrací“, a jako samozřejmá (self-evident) pravda se vyhlašuje: „Všichni lidé byli stvořeni rovni a byli svým tvůrcem vybaveni nezczizitelnými právy, k nimž patří právo na život, svobodu a úsilí o štěstí; k zajištění těchto práv byly ustaveny vlády mezi lidmi, jež odvozují své právní moci ze souhlasu ovládaných...“ [The American 1977 : 106].

Prohlášení nezávislosti bylo přes všechnu svou povšechnost a abstraktnost nejvýznamnějším dokumentem revolučního liberalismu na americkém kontinentě. V dalším vývoji americké republiky nedošly však jeho ideje hlubšího rozvinutí a konkretizace. Spíše naopak, už v ústavě, která byla přijata o deset let později, se mnohem výrazněji uplatnil vliv rychle rostoucí a bohatnoucí domácí buržoazie, která v tomto dokumentu prakticky zeslabila dosah některých radikálně demokratických a rovnostářských tezí *Prohlášení*. Ústava obsahuje četné kompromisy a od ideálního projektu, jenž mělo *Prohlášení* na zřeteli, se vzdaluje.[4]

Ve Francii, kde revoluční liberalismus nabyl teoreticky nejvyhraněnější formy, se také setkal s nejprudším odporem. Reakce sil starého režimu však jen podpořila revoluční rozvinutí a vyjádření revolučního liberalismu. Proto také *Prohlášení práv lidských a občanských* z roku 1789 je nejen propracovanější než americké, ale jde dále i v obsahu. Stačí uvést první články: „I. Lidé se rodí a zůstávají svobodní a rovni podle práva. Sociální rozdíly mohou být odůvodněny toliko obecnou užitečností. II. Cílem každého sdružení politického je zachování přirozených a nepromlčitelných práv lidských. Těmito právy jsou svoboda, vlastnictví, bezpečnost a odpor proti útisku. III. Zásada veškeré svrchovanosti vězí v podstatě v národě. Žádný sbor, žádný jednotlivec nemohou provádět moc, která výslovně nevychází z něho. IV. Svoboda tkví v možnosti činit vše, co neškodí bližnímu: tedy vykonávání přirozených práv každého člověka je omezeno jen mezemi, které zajišťují ostatním členům společnosti užívání týchž práv. Tyto meze mohou být určeny toliko zákonem...“ [Neumann 1927]. A S. K. Neumann k tomu připojuje ve své *Francouzské revoluci* hodnocení, jehož význam je stále aktuální: „Řekli jsme, že *Prohlášení práv*, odsuzujíc nepřímou staré zlořády a formulujíc filozofický katechismus nového pořádku, přesahovalo třídní zájem buržoazie. Vzniknuvši z bojovného zápalu, prohlašovalo právo na odpor proti útisku čili právo na vzpouru, která právě vítězila, aniž se bálo, že tím předem ospravedlňuje vzpoury příští. Prohlásilo přirozená a nepromlčitelná práva: svobodu, rovnost, vlastnictví, povolování a kontrolu daní a zákonů, poroty atd. Práva spolčovacího opominulo z nenávisti k řádům a cechům. Svrchovaností lidu nahradilo svrchovanost královu a zákonem libovůli. Přesto, jsouc dílem buržoazie, má buržoazní ráz. Hlásá rovnost, ale rovnost omezenou ‚sociální užitečností‘, rovnost pokud běží o daně, zákony a přípustnost ke všem úřadům podle

(4) „Důležitější však je, že důsledky reakce, jež se trvale uplatnily v ústavě, jsou až podnes velmi zřetelné v politickém životě Ameriky. Ústava sankcionovala místo přímého volebního práva nepřímé, čímž přešla volba prezidenta z rukou voličů do rukou politických stran. Redukovala mocenská pověření lidového zastupitelstva ve prospěch prezidenta, jehož

úřad se tak stal přístupný vlivům menšiny. Fixovala údobí pověření a učinila tak výkon úřadu závislý na boji stran. Zničila Jeffersonův princip rovnosti zachováním otroctví. Podřídila zákonodárství zástupců lidu posudku Nejvyššího soudu, který může prohlásit zákon za neústavní.“ [Halfeld 1927 : 15].

schopností, zapomínajíc, že schopnosti se pravidelně vyvíjejí a uplatňují jako funkce bohatství... Vlastnictví prohlašuje za nepromlčitelné právo, nehledíc k těm, kdož vlastnictví nemají..." [Neumann 1929 : 187].

Podobný smysl a třídní dosah má i ústava z r. 1793. Zatímco však *Prohlášení* bylo v roce 1789 prosazeno jakoby náraz prvním nejprudším rozmachem revoluce a nemělo v podstatě závazný ráz, musela být o novou ústavu svedena urputná bitva; mohla být přijata teprve po pádu girondistů jako produkt onoho pohybu revoluce, jehož logiku zachytil Marx v mistrné zkratce: „V první francouzské revoluci přichází po vládě konstitucionalistů vláda girondistů a po vládě girondistů vláda jakobínů. Každá z těchto stran se opírá o stranu pokrokovější. Jakmile určitá strana dovedla revoluci tak daleko, že už jí nemůže stačit, tím méně jí v jejím čele, tu jí její smělejší spojenec, stojící za ní, odstrčí a pošle pod guillotinu. Revoluce se tak pohybuje po vzestupné linii.“ [Marx 1949 : 32]. Jen tento druh revoluční eskalace připravil podmínky pro vypracování a přijetí ústavy, která se stala „nejliberálnější formulí občanské demokracie, jakou civilizovaný svět dosud spatřil... Vše to, co kdy vzniklo poté v konstitučních zemích, představovalo jen koncese konservativnímu duchu, výsadám boháčů a předsudkům monarchistickým.“ (Neumann 1930 : 104).

Naskýtá se přirozeně otázka: Mohl jít vývoj revolučního liberalismu v tehdejších podmínkách dále za tuto metu? Zaznamenali jsme, že jak zde, tak i v jiných případech a dokumentech překračuje tento program základní zájem buržoazie a maloburžoazie. Překračuje jej však jen v abstraktně pojaté tendenci, jen v příslibu. Naplnit tuto tendenci — a překročit přitom základní buržoazní obsah — k tomu dosud neexistují odpovídající ekonomické a třídní podmínky. Dělnictvo ještě nevystupuje jako samostatný činitel, jako třída v politickém smyslu, její emancipace z plebejských vrstev teprve počíná a právě Francouzská revoluce k tomu poskytuje ve svých nejnapijatějších okamžicích první příležitost širšího politického významu. Ide však jen o ojedinělá vystoupení, o první počátky, omezené na Paříž a několik dalších větších středisek [Lyon apod.]. Průmysl, který by vytvořil dělnictvo jako velkou třídu, ve Francii tehdy ještě neexistuje.

Naproti tomu buržoazie má za sebou již nejméně dvě stě či tři staletou tradici politické zkušenosti a vyhraněného zájmu. A to se pro výklad a realizaci i těch koncepcí, v nichž nejradikálnější z buržoazních a maloburžoazních ideologů překročili rámec své třídy, ukazuje jako koneckonců rozhodující. „Po Robespierrově pádu se politické osvícenství, které dříve chtělo předstihnout samo sebe, které bylo přepjaté, teprve začíná prozaicky uskutečňovat. Za vlády direktoria se život občanské společnosti — sama revoluce ji osvobodila z feudálních pout... rozlévá v mohutný proud. Hon a shon po zakládání obchodních podniků, touha po zbohatnutí, závrtný vír nového občanského života... to jsou některé ze známek života nedávno vzniklé občanské společnosti. Skutečným představitelem občanské společnosti je buržoazie. Buržoazie tedy počíná vládnout. Lidská práva již neexistují jen v teorii.“ [Marx. Engels 1961 : 142].

Rozhodující okolnost — totiž že sociálně ekonomický vývoj nevytvořil dosud reálné předpoklady k tomu, aby revolučně osvícenský liberalismus mohl podstatně překročit svůj základní buržoazní obsah (přestože radikálnější úvahy a snahy tu nesporně byly) — je reflektována i úrovní teoretických představ. Nej názorněji je to možno dokumentovat na pojetí majetku (právo na majetek, vlastnictví), které bylo in nuce klíčovým bodem pro výklad téměř všech ostatních lidských práv a vztahů — svobody, rovnosti, suverenity lidu atd.

Ani nejbystřejší a nejradiálněji hlavy mezi osvícenskými revolucionáři, jako byli Robespierre, Saint-Just nebo Marat, v tomto směru příliš nepostoupili za platformu maloburžoazních představ.

Jestliže nejradiálněji, leví stoupenci revolučně osvícenské teorie pokračují v jednotlivostech a náznacích její meze — a všechno ukazuje, že směrem k hrubému komunismu a socialismu — pak jen dokazují, že jít dále, překonat všechny bariéry buržoazní a maloburžoazní ideologie a mentality znamená již přijmout novou ideologii. A to nutně předpokládá přechod na kvalitativně novou úroveň vědecké ideologie, zformované z pozic dělnické třídy. Přípravu k tomuto přechodu, který se pro nevyzrálost ekonomických a třídních podmínek na přelomu obou století nemohl ještě uskutečnit, tvoří teorie utopických socialistů. A právě jako třídní rozpory a boje revolučního období, tak i myšlenky jeho nejradiálnějších teoretiků, jako byli Marat, Robespierre, Saint-Just a další, vedou až na samý práh utopického socialismu a v jistém smyslu i dále. Babeuf, který na ně navazuje, stejně jako na Rousseaua a Morellyho (obdobně jako sám Robespierre vychází z Rousseaua a Mablyho), je toho názorným dokladem. Proto také snadno pochopíme, co myslel Bedřich Engels, když o moderním vědeckém socialismu poznamenal: „... podle své teoretické formy jeví se zpočátku jako další, jakoby nejdůslednější rozvedení zásad vyslovených velkými francouzskými osvícenci osmnáctého století.“ [Engels 1945 : 13].

Revoluční proud osvícenského liberalismu dospívá ještě jednou ke své politické gradaci v revolučním roce 1848. Podstatně přispívá k tomu, čeho revoluce v některých zemích dosáhla. Ale v ideovém programu je již jeho zenit překročen. V nejvyvinutějších zemích, kde zatím rozhodující hospodářské a z větší části i politické pozice byly obsazeny buržoazií, není již zájem o revoluční ideologii. Maloburžoazie pak svým ekonomicky i politicky dvojznačným postavením není s to ji dále rozvinout. A tak to, co dějinně přetrvává z revolučně liberalistického programu, z jeho radikálně demokratických požadavků, přijímá za své dělnické revoluční hnutí.⁽⁵⁾ Nikoli však jako vlastní cíl, ale jako specifický moment nové socialistické ideologie, v níž staré ideály rovnosti, svobody a bratrství všech lidí dostávají nový, hlubší význam a smysl v univerzálním kontextu nového světového názoru a vědecky založené koncepce beztřídní komunistické společnosti.

2. „Laissez faire“ liberalismus devatenáctého století

Revoluční varianta liberalismu přestává v průběhu devatenáctého století ve většině zemí buržoazii vyhovovat. Svůj úkol již splnila (a vlastně překročila) a další aplikace nemůže nyní vládnoucí třídě kromě politických potíží nic významného přinést.

Buržoazie však s obsahem revolučního liberalismu úplně neodhazuje všechny jeho formální znaky; některé pojmy a hesla nadále podržuje, ale eliminuje jejich revoluční základ a smysl. Dává jim nový výklad, přizpůsobený již vyhraněnému třídnímu antagonismu průmyslové fáze kapitalismu a nové etapě ekonomických a politicko-mocenských zájmů. Jinak řečeno, liberalismus, který

(5) „Nelze tvrdit — jak se často děje —, že tato revoluce byla dílem ‚německého liberalismu‘ nebo ‚německých liberálů‘ nebo že vůbec němečtí liberálové tuto revoluci zvláště přivítali. Ne, je to mnohem spíše tak, že revoluci z roku 1848 si především přála, žádala

a ‚dělala‘ jen část německých liberálů, jejich radikální menšina, zatímco druhá část, většina, se stavěla skepticky a odmítavě ke každé revoluci či revoluční myšlence.“ [Henning 1966 : 44].

byl dosud součástí revoluční ideologie osmnáctého století, je v tomto svém významu a jádře odvržen a to, co z něho pro buržoazii zbývá, je transformováno v ideologii kapitalismu volné soutěže, v liberalismus charakterizovaný zásadou laissez-faire. Nyní, kdy — podle Engelsových slov — se „věčné spravedlnosti dostalo uskutečnění v buržoazní justici, rovnost vyústila v měšťáckou rovnost před zákonem a za jedno z nejpodstatnějších práv bylo prohlášeno — měšťácké vlastnictví“, tj. když se lidská práva stala výrazem buržoazních potřeb, se funkce nového historického typu liberalismu přesunuje především do ekonomické oblasti. Teprve nyní se plně ideologicky zhodnocují všechny ekonomické a politické důsledky vyplývající z individualistického východiska, které se odráží už v nejradikálnějších projevech liberalismu (a ještě předtím je abstraktně vytyčeno subjektivistickou filozofií), a odpovídají pozici individua zbaveného feudálních vazeb a postaveného do podmínek hospodářské konkurence.(6)

Tón výkladu udává nyní již rozvinutá kapitalistická praxe, přičemž argumenty — což je opět příznačné — nedodává již v první řadě filozofie a sociální teorie, nýbrž politická ekonomie, zvláště Adam Smith a David Ricardo. V jejich pojetí kapitalista, který investuje svůj zisk, takto obstarává nové pracovní příležitosti a plní zároveň sociální úkol. Jeho zájem na zisku se tak shoduje se zájmy všech tříd, nabývá jaksí altruistického rázu. Nebo, jak to formuloval anglický konzervativní politik a politický pokrytec Edmund Burke: „Zákony obchodu jsou zákony přírody, a tudíž zákony boží.“(7) [Burke 1880 : 31, 32]. Odtud vyplývá nevhodnost a škodlivost mocenských zásahů do této sféry, zvláště ze strany státu, a tedy zásada hospodářského (zprostředkovaně pak i legislativního, ideového, kulturního atd.) neintervencionismu. Pokud jde o stát a redukci jeho pravomocí, „freetraders“ — aniž by se odvolávali na nějaké teoretické zásady — ze své zkušenosti velmi dobře věděli, o co tu jde: že státní moc a její opatření jsou vždy ku prospěchu té vrstvy, která svými představiteli obsadila ve státním aparátu mocenské pozice. A v podmínkách tehdejší Anglie (podobně i Francie, Německa aj.) to byly převážně ještě představitelé tradičních vrstev buržoazie a poburžoazně šlechty (pozemkových vlastníků). Osvobození od vlivu těchto vrstev, od jejich prerogativ a monopolních nároků, bylo historickým jádrem celého liberalistického, později tolik záměrně idealizovaného pojetí svobody.

Boj však trval dlouho. Až v r. 1832 byl přijat zákon o reformě parlamentu (zvýšil počet voličů z 220 000 na 670 000 při 14 miliónech obyvatel) a teprve v roce 1846 byly definitivně zrušeny tak zvané obilní zákony, které statkářům umožňovaly diktovat monopolní cenu obilí (a tím i hlavních potravin) na vnitřním trhu.

Politické důsledky těchto reforem, vybojovaných za podmíněčné podpory dělnické třídy (která ovšem sledovala zároveň vlastní dělnické zájmy, mířící

(6) „Je však možno se zeptat: nebylo vlastním východiskem laissez faire filozofie to, že vyrůstá z individualismu? Odpověď zní ano i ne, ale spíše ne. Státu nepřátelský postoj zaujatý stoupenci laissez faire spočíval jako celek na užších základech. Byli zde liberálové — z nichž Acton představoval jeden typ a Herbert Spencer druhý — kteří chápali tento problém v jeho širších aspektech. Avšak liberální úsilí o občanskou svobodu je mnohem starší a silnější než argumenty laissez faire. Pro laissez faire byla charakte-

ristická zaměřenost na expanzi (nejen pouhé udržení) ekonomické činnosti. Tato koncepce se stavěla proti státním zásahům v určitých oblastech z výlučně ekonomických důvodů; podobně záporně se stavěla vůči všem formám společenské organizovanosti, s výjimkou těch, které představovaly organizovaný kapitál“ [Orton 1946 : 184].

(7) Srovnej s tím Marxův komentář a charakteristiku Burka jako liberála v Kapitálu [Marx 1953 : 801].

linam a dále než snahy liberálních průmyslníků], shrnuje Engels lapidárně fakt: „Parlamentní reforma z roku 1831 byla vítězstvím celé kapitalistické třídy nad pozemkovou aristokracií. Odstranění obilních cel bylo vítězstvím průmyslových kapitalistů nejen nad statkáři, nýbrž také nad vrstvami kapitalistů, jejichž zájmy byly více méně totožné nebo spojené se zájmy velkostatkářů: bankéři, burziáni, rentiéry atd. Svobodný obchod znamenal přetvoření veškeré vnitřní a zahraniční finanční a obchodní politiky Anglie podle zájmů průmyslových kapitalistů, třídy, jež nyní zastupovala národ. A tato třída se vážně pustila do práce. Každá překážka průmyslové výroby byla nemilosrdně odstraněna.“ [Engels 1950 : 303].

Svoboda obchodu a s ní spojené nadějně perspektivy bohatých zisků se tedy staly základem nového pojetí liberalismu, které ovšem implikovalo i svobodu průmyslového podnikání a vykořisťování pracovní síly. Horlivému úsilí, s nímž se nejsilnější vrstva buržoazie, tj. průmyslníci a velkoobchodníci, pustili do odstraňování staletého nánosu všemožných omezení a bariér, stojících těmto cílům v cestě, odpovídá i náplň jejich představ a hesel, obsah jejich ideologie. Přitom se však v nové rovině opakuje stará taktika: partikulární zájem se skrývá a maskuje všelidskými hesly. Mluví se o důstojnosti a hodnotě osobnosti, lidského individua a míní se tím buržoazní individualismus a egoismus v té podobě, jak jej zformoval trh, konkurence a úsilí o zisk. Hlásá se svoboda jako taková a míní se tím svoboda podnikání a obchodu, neomezené právo na majetek, na nákup a prodej pracovní síly. Mluví se o demokracii vůbec, ale prakticky se chápe jako demokracie majetných vrstev, i když formálně jsou volební právo a účast na správě státu přiznávány každému občanu.

Na druhé straně je tento liberalismus volné soutěže jako ideologie poměrně pružný a přizpůsobivý; nemá v sobě elitářskou výlučnost a nehybnou strnulost starších typů vládnoucí vykořisťovatelské ideologie. Souvisí to do jisté míry s jeho antitradicionalistickým a antidoktrinářským rysem, hlavně však s dějinnou nutností: 1. Průmyslová buržoazie by v Anglii sotva zvítězila ve svém zápase s pozemkovými vlastníky, kdyby se jí nedostalo určité podpory lidových mas. Proto musely být dělnictvu poskytnuty určité ekonomické i politické koncese.⁽⁸⁾ 2. Revoluční situace, která se v první polovině devatenáctého století v Anglii několikrát opakovala, a nebezpečí představované hnutím chartistů, přinutily buržoazii k řadě ústupků, aby hrozivá situace nepřešla v otevřený výbuch. Obojí přesvědčivě ukázalo buržoazním politikům i teoretikům důležitost pružné taktiky a nezbytnost kompromisů. Odrazilo se to i v charakteru liberalistické ideologie. Vládnoucí třída nejprve *musela* dělat ústupky, později však přišla na to, že si je může dovolit, neboť mezitím politicky zesílila a ekonomické ústupky (určité zvýšení mezd apod.) si mnohonásobně vynahradila zvětšeným ziskem. Kromě toho mohla nyní efektivněji a výrazněji uplatňovat svůj vliv na dělnickou třídu a pracující vrstvy. Že to nebylo bez výsledků, dokazuje ostatně celá pozdější historie revolučního hnutí v Anglii.

(8) „A z prudké opozice chartistů nikoli proti svobodnému obchodu, nýbrž proti tomu udělat ze svobodného obchodu jedinou životní otázku národa, továrníci pochopili, a denně stále více chápali, že buržoazie nikdy nemůže dosáhnout plně sociální a politické nadvlády nad národem, leč s pomocí dělnické třídy. Tak se poněkud změnil vzájemný poměr obou tříd. Tovární zákony, kdysi strašák

všech továrníků, byly jimi nyní nejen dobrovolně dodržovány, nýbrž rozšířily se více méně na celý průmysl. Trade-unions, nedávno ještě zatracované jako dílo ďáblovo, si nyní továrníci předcházeli a protěžovali je jako naprosto oprávněné instituce a jako užitečný prostředek k šíření zdravých ekonomických obchodních nauk mezi dělnictvem.“ [Engels 1950 : 304].

Původní zásada liberalismu „Laissez faire, laissez passer“, s níž průmyslníci vytáhli do boje za svobodu obchodu a podnikání proti vši reglementaci a privilegovanému monopolu, přechází ze sféry obchodní do sféry politické a ideové; přitom se charakteristickým způsobem obměňuje její smysl. V liberalistické ideologii nyní znamená: hospodářsky činné buržoazii a vlastníkům kapitálu musí být vytvořeny takové společenské podmínky, které by jim umožnily svobodný výkon hospodářské, politické a ideologické aktivity, především „svobodné užívání majetku“; pokud nejsou požadavky dalších vrstev a tříd společnosti s tímto „obecným“ zájmem v přímém a otevřeném rozporu, mohou být v té či oné regulované a „obecnému prospěchu a pokroku“ adaptované formě připuštěny („laissez passer“). K tomu také v podstatě míří Benthamova teorie prospěšnosti a Millovy úvahy o svobodě.

Zesílení ekonomické moci, početnosti, ideového vlivu buržoazie i vrstev s ní spjatých a spolu s tím zesílená reprodukce individualismu v podmínkách volné soutěže vedou k postupnému přijetí zásady všeobecného hlasovacího práva; za těchto okolností a za situace, kdy všechny rozhodující prostředky politického ovlivňování jsou v rukou majetných tříd, se toto právo nezdá být pro kapitalistický systém skutečným nebezpečím, ale spíše účelným nástrojem a doplňkem. Na pozadí určité plurality a různosti se vůle vládnoucí třídy, ať už zosobněná tou nebo onou svou stranickou frakcí (liberálnějšího nebo „konzervativnějšího“ ražení), lépe odráží a je lépe legálně a demokraticky zdůvodněna. Liberalistická ideologie tu dospívá na samý práh politického pluralismu v jeho prvotní, ještě značně naivní formě, jak to například formuluje ve svých úvahách John Stuart Mill. „Co učinilo evropskou rodinu národů zdokonalující se částí lidstva a ne stagnující? Nebyly to nějaké vyšší přednosti... Individua, třídy, národnosti byly si rozhodně nepodobny a vykazovaly velkou různost směrů, z nichž každý vedl k něčemu významnému... Jejich pokusy překážet si navzájem měly sotva kdy trvalý zdar a každý časem se uvolil přijmout dobro, které ostatní nabízeli. Evropa je podle mého názoru zavázána za svůj progresivní a všestranný vývoj této hojnosti směrů.“ [Mill 1891 : 32].

Zásada reglementované tolerance je míněna docela upřímně; stejně upřímně je i přesvědčení, že přitom všechno půjde v podstatě dál stejným způsobem a směrem, tj. pod osvědčeným vedením „osvícené vrstvy“ liberální buržoazie ve směru k stále dokonalejším formám tržního podnikání a svobodného zhodnocování kapitálu, ve směru stále dokonalejší fungujícího mechanismu vykořisťování. Tento druh optimismu, který byl příznačný v druhé polovině minulého století pro buržoazii nejpokročilejších zemí (ne všech), se dále spojil do svérázné symbiózy s určitým proudem povrchního evolucionismu, jenž se zrodil v přírodních vědách. Historické a sociálně psychologické ztělesnění tohoto trendu nejdokonaleji představuje viktoriánská éra v Anglii; teoreticky ji nejpříléhavěji reprodukuje Spencerova zásada vývoje jako přechodu do neurčité nesouvislé stejnorodosti v určitou souvislou různorodost.

Za těmito zásadami a jejich efektním povrchem se však skrývá řada podstatných rozporů, které jsou pocítovány i liberální buržoazií, ale otevřeně je konstatují teprve její protivníci, nebo je v opožděné reflexi přiznávají liberální ideologové až tehdy, kdy epocha tohoto typu liberalismu už v Evropě i USA končí. Spočívají v prvé řadě v konfliktu mezi svobodou v liberalistickém pojetí a demokracií uskutečňovanou v podmínkách kapitalistického systému. Jak s rezignací konstatuje jeden ze soudobých buržoazních politologů, zde „skutečně vzniká konflikt, jenž nemůže být rozřešen. Svoboda nutně plodí nerovnost

a rovnost zase může svobodu jen brzdit“.[9] [Leibholz 1967 : 88]. Jinak tomu ani být nemůže. Je-li základem všech svobod pro buržoazii (včetně liberální) svoboda kapitálu a vykořisťování nezaplacené nadpráce, musí se s kumulací bohatství a ekonomické moci na jedné straně automaticky — jako ve spojitých nádobách — vytvářet na druhé straně ekonomická, politická, statutární a jiná nerovnost, která formálně právní vymezení demokracie v podstatných politických otázkách zcela degraduje. A opačný trend, omezující tento pohyb (tedy zavádění skutečné lidovlády) musí nutně podlamovat základy svobody kapitálu. Z tohoto bludného kruhu není na bázi liberalismu ani jakékoli jiné varianty buržoazní ideologie úniku.

Jiný rozpor, který rovněž doprovází liberalismus „Laissez faire“ od samého začátku, je diskrepance mezi jeho zásadním individualismem (vyrůstajícím ze zájmů a mentality průmyslníka či obchodníka volně operujícího na otevřeném trhu) a liberalistickou politikou, pro niž — jako pro každou jinou — platí, že je otázkou moci. Politická moc však nemůže být přitom jiná než nadindividuální a liberalistická politika musí na to brát zřetel, tj. přijímat opatření, která má vůči jedincům závazný či donucující charakter. A tak když se liberálové dostávají k vládní moci, velmi rychle přizpůsobují svůj individualistický program pravidlům politické aktivity, včetně nejrůznějších restrykcí a nátlaků. Nejsou řídké takové případy, jako například v Německu v roce 1872, kdy liberálové v plné shodě s Bismarckem žádali státní zásahy „proti klerikálním přehmatům“, což snad mohlo být zčásti odůvodněné, ale očividně to odporovalo původním liberalistickým zásadám o státní neintervenci.[10] Nejnápadněji se však tato diskrepance neprojevovala v postupném opouštění liberalistických principů v průběhu politických sporů liberálních stran s jinými frakcemi a stranami buržoazie, ale především v pozici, jakou zaujímaly vůči dělnickému socialistickému hnutí. Přesně řečeno, nešlo zde fakticky ani o opouštění principů, ale spíše o uplatnění toho autentického obsahu, jaký měly od samého počátku a který byl založen na víře v jaksi samozřejmou dominanci buržoazních zájmů a předstev. Bylo však již řečeno, že liberálně orientovaná buržoazie potřebovala lidové masy, a zvláště dělnictvo, ve svém boji o politickou nadvládu a činila jim proto ústupky, jež se promítly v určité míře i do příslušné ideologie.

Nicméně v rámci svých omezení připustil liberalismus poměrně mnoho a v zemích, kde měl silný vliv — který postupně zasáhl i původně konzervativní složky a strany buržoazie[11] — si dělnictvo vydobylo příznivější zákonodárství a pracovní podmínky. Do značné míry se liberalismus smířil i s politickou činností organizovaného dělnictva a jeho stranami, dokonce i socialistického typu (ovšem s výjimkami v řadě zemí), pokud se ovšem nehlásili k otevřeně revolučnímu programu nebo jej nebrali opravdově. Mělo to své předpoklady ve vývoji liberalistické ideologie a v příslušné změně taktiky,

(9) Nebo jiný příklad: „Liberální politika otevřeně přiznává, že svobodný ekonomický systém v určité době vyvolává výrazné nerovnosti, jež se snaží regulovat určitou činností; zároveň však také uznává, že výhled čistého zisku je právě tím, co společnost nabízí jako odměnu za stupeň rizika z iniciativy a podnikavosti, který vyžaduje a očekává od svých členů. Liberál raději připustí nerovnost a nepřetržitě úsilí ji opravit než zvýšení kontroly ze strany systému, implikující snad více symetrie, ale jistě také více přinucení.“ [Orton 1946 : 288].

(10) „Tak zvané ‚Květnové zákony‘ (Maigesetze) z roku 1872 vcelku odporují hlavním liberalistickým zásadám a v mnoha ohledech porušují svobodu náboženství obsaženou v ústavě. Jen málokterý z liberálů to rozpoznal a tyto zákony odmítl...“ [Stephan 1966 : 66].

(11) „Po rozšíření volebního práva v Anglii se obě strany musely ucházet o podporu u pracující třídy a tak byl prakticky malý rozdíl ve vnitřní politice, ať byla vláda liberální, jako od r. 1868 do 1874, nebo toryovská, jako mezi 1874 a 1880.“ [Morton 1950 : 310].

jak na to upozornil už Lenin: „Naopak liberalismus, když dělnické hnutí trochu zesílilo, neodvažuje se už popírat třídní boj, nýbrž se snaží pojem třídního boje zúžit, oklestit, vyklestit. Liberalismus je ochoten uznat třídní boj i v oblasti politiky, ale pod jednou podmínkou, že do této oblasti nebude zahrnuta organizace státní moci. Není těžké pochopit, jaké třídní zájmy buržoazie vyvolávají toto liberální zkreslování pojmu třídního boje.“ [Lenin 1957 : 113].

Liberalismus, který nejen připustil, ale snažil se zároveň využít a asimilovat mnohé z toho, co přinášel vývoj, ukazuje v této otázce zásadní mez svého přizpůsobování. Touto mezí, již nemůže nikdy překročit, je základní charakter politické moci, která je v celém jeho pojetí spjata s dominancí buržoazních společenských vztahů. Současně ovšem neváhá — a činí to postupně stále rafinovaněji — přivlastnit si zásluhu zavedení dílčích demokratických práv a svobod překračujících rámec buržoazní třídy (v tomto rámci tu zásluhu ovšem má), které si dělnictvo v čele lidových mas vybojovalo s velkým úsilím a obětmi.

Nejvlastnější třídní jádro liberalistických postojů si však nejednou proráží cestu i přes vnější obal některých, v dané situaci relativně demokratických prvků. V mnoha zemích se liberalismus například docela dobře smíruje s existencí nejrůznějších, převážně majetkově podmíněných volebních censů, které značně restringují politické uplatnění nemajetných vrstev (tolerance liberalismu má tedy ne jeden, ale dva vektory). Jiný příklad je ze sféry ekonomické: Když v r. 1885 poslanec von Hertling v německém Říšském sněmu navrhl zákonné snížení pracovní doby na 11 hodin, „tehdy liberálové všech směrů odmítli státní zásah v této oblasti s tím, že kratší pracovní doba automaticky povede ke snížení produkce“. [Stephan 1966 : 76]. Teprve, když méně zkušená německá liberální buržoazie pochopila to, k čemu již dříve došla buržoazie anglická (a po ní i další), totiž že snížení pracovní doby nemusí znamenat snížení produkce ani zisků (o to hlavně šlo), přestala odporovat tomuto návrhu.

3. Pseudoliberalismus nahrazuje autentický liberalismus

S přechodem kapitalismu volné soutěže k monopolistickému stadiu, který se odehrává na sklonku století v ekonomicky nejrozvinutějších zemích, v podstatě končí také éra liberalismu typu laissez-faire. Se svobodou trhu a nereglementovaného kapitalistického podnikání, jež předpokládaly zároveň určitou rovnost či rovnocennost vlastníků kapitálů, ztrácejí pro buržoazii své sociálně ekonomické zdůvodnění a oprávnění i liberalistické zásady, jež pojmy svobody a demokracie formálně přenášely do celospolečenské roviny a dopouštěly případ od případu i jejich dílčí politickou realizaci v míře, jaká byla slučitelná s existencí kapitalistických poměrů. Pro monopolistickou buržoazii, kterou změna ekonomické situace vynáší k stále větší moci, přestává mít liberalistický program jakoukoli přitažlivost a důležitost, vyjma funkce určité — za některých okolností užitečné — politické clony, jež by zastřela skutečnou povahu vládnoucí moci. V podstatě však éra imperialismu, spojená s monopolistickou organizací kapitálu (2000 monopolů ovládá dnes podle odhadu přes 70 % světového trhu), vyžaduje od vládnoucí buržoazie jiný typ ideologie a politiky. Aby dosáhla svých cílů, musí potlačit (ekonomicky či vojensky) cizí konkurenty vně vlastní země a paralyzovat každý otevřený odpor (ekonomický i politický) uvnitř. Hlavním vnitřním protivníkem se přitom stává organizované dělnické hnutí se svým revolučním zaměřením. Nadchází totiž epocha, kdy perspektiva proletářské socialistické revoluce se stává reálnou: monopolistickému stadiu odpovídá epocha proletářských revolucí. To objektivně pod-

miňuje odpovídající přesun i v oblasti buržoazní ideové nadstavby. Rozhodující postavení přejímají reakční ideje a koncepce.

Úpadek liberalismu — jako hnutí i jako ideologie — nepřichází ovšem naráz (stejně jako monopolistické tendence), ale ve vleklém procesu, který se připravuje už v osmdesátých letech devatenáctého století. Ve svém jádře je charakterizován postupným přizpůsobováním liberálů a liberalismu potřebám imperialismu, jejich spoluprací s proimperialistickými silami a stranami a postupným opouštěním vlastní původní ideologie. V Anglii již dříve liberálové podporovali Palmerstona, a když se později Gladstone pokusil zakročit v Irsku proti ulsterským (proimperiálním) nacionalistům, „byl poražen vzpourou otevřeně imperialistické části liberální strany v čele s birminghamským politikem Josefem Chamberlainem“ [Morton 1950 : 338].

I když se ještě v dalším období v Anglii občas dostávají k moci liberální vlády, dodávají již jen liberalistickou etiketu imperialistickému obsahu své orientace. V Německu rozklad liberalismu počíná již v osmdesátých letech devatenáctého století. Roku 1881 se zde politicky rozpadá do tří skupin s těžištěm v „nacionálně liberální“ orientaci.^[12] Pokusy založit německý stát (Výmarskou republiku) po první světové válce na obnovených liberalistických zásadách ukázaly — v podmínkách již plně rozvinutého monopolistického stadia — jak slabé podpory se jim může dostat ze strany buržoazie.

V nových ekonomických a politických podmínkách (přes některé recidivy projevující se zvláště ve vývoji méně vyvinutých zemí a mimo evropský kontinent) přestává být liberalismus typickým a vlivným reprezentantem buržoazní ideologie, zejména v ekonomicko-politické oblasti.

Některé společenské ideje a představy mohou však setrvačností a tradicí přežívat do určité míry i tehdy, když jejich sociálně ekonomická platforma vzala za své nebo z ní zbyly jen pozůstatky. Je proto možné, a také se s tím setkáváme, že i liberalistické názory si v kapitalistických zemích uchovávají dodnes jistý význam. V podstatě však jde — aspoň tehdy, jedná-li se o návaznost na liberalismus, a ne o politické mimikri — jen o doznívání jednotlivých, sotva už navzájem spjatých představ. Platí o nich to, co v této souvislosti napsal americký marxista Howard Parsons: „To, co zbývá z klasického liberalismu, je jeho ideologický reflex, úsilí o svobodný výraz názoru jedince. Tato snaha, odloučená od svých původních ekonomických zdrojů, pak neustě kolísá (jak ukazuje náplň hnutí za občanská práva v USA) mezi anarchismem, progresivismem a konzervativismem.“ [Parsons 1971 : 321].

Jednotlivé ideje, mezi nimi zvláště idea svobody, zbaveny své koherentní ideologické platformy, nabývají tak v různých politicko-ekonomických podmínkách a konstelacích různého významu a hodnoty. Jsou-li obráceny proti všemoci monopolů (což je dost vzácné), proti diktátorským choutkám militaristů, proti fašismu a agresivním válkám, mají relativně pokrokový charakter. Jsou-li namířeny proti reálným svobodám a právům v socialistických zemích, proti revolučnímu hnutí a jeho ideologii (což je častější), mají reakční charakter. Posouzení a hodnocení jejich působnosti v kapitalistické politické nadstavbě záleží tedy na konkrétních okolnostech a podmínkách. Ve dvacátém století již netvoří a ani nemohou tvořit ucelenou ideologii určité třídy; jsou jen recidivou toho, co už svou historickou roli dohrálo.

(12) W. Stephan v té souvislosti píše: „Nikdy předtím nebyl zde liberalismus tak bez vlivu jako kolem přelomu století... Jeho vůdci stáli bezmocně proti třem mocným, přísně organizovaným blokům; proti centru opřenému o katolickou církev, proti dělnictvu

přitahovanému sociální demokracií a proti konzervativcům...“ [Stephan 1966 : 83].

Jiný autor dochází k závěru, že na počátku dvacátého století liberalismus představoval již „vyčerpanou sílu“. [Collins 1880 : 44].

V autentickém smyslu dožívají jednotlivé myšlenky vlastního liberalismu (někdy zabarvené dokonce i ohlasem původního revolučního liberalismu) jen v představách jednotlivců, zejména z řad humanisticky orientované inteligence nebo nevelkých skupin, jejichž vliv na politický život a mocenskou strukturu v kapitalistických státech je fakticky zanedbatelný. Jejich kritické úvahy dojdou občas pozornosti, ale prakticky jsou bezmocné. Většinou jsou kvalifikovány jako nostalgická touha po něčem, co patří nenávratně minulosti, nebo jako druh politické neadaptace.

Na druhé straně však, a to je mnohem rozšířenější a závažnější případ, představuje bezskrupulózní používání liberalistické frazeologie výrazný projev soudobého pseudoliberalismu. Jeho základním posláním je vytvářet politické mimikri a ideologickou krycí masku, kterou si konzervativní většina buržoazních politiků (s výjimkou krajní pravice) nasazuje zvláště tehdy, když jde o to představit určitou minimální standardní míru demokracie — platnou a určenou především pro buržoazii — jako svou tradiční zásluhu. Cílem je zároveň získat co nejvíce hlasů a popularity v určitých vrstvách lidu a drobné buržoazie a postavit jakousi ideovou protiváhu socialistickým myšlenkám. Soudobé dějiny poskytují řadu důkazů o tom, že tento pseudoliberalismus skrývá docela obyčejný reakční obsah a je protisocialisticky orientován. Jedním z nejnázornějších příkladů z poslední doby je postup Jamese Cartera a jeho administrativy jak v USA, tak v mezinárodním měřítku. Pseudoliberalistická frazeologie na jedné straně a reálná opatření zcela v linii zájmů monopolů (včetně neutronové bomby a protisocialistické kampaně) na druhé straně jsou tak propojeny, že už je stěží možno mluvit o rozporu mezi slovy a činy. Jsou ve skutečnosti součástí jedné hry.

Literatura

- Burke, E.: *Thoughts and Details on Scarcity*. London 1880.
- Collins, I.: *Liberalism in Nineteenth-century Europe*. In: From Metternich to Hitler London, Medlicott W. N. 1963.
- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha, Svoboda 1950.
- Engels, B.: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha, Svoboda 1945.
- Halfeld, A.: *Amerika und der Amerikanismus*. Jena, E. Diderichs 1927.
- Henning, F.: *Frühgeschichte des deutschen Liberalismus*. In: Geschichte des deutschen Liberalismus. Köln-Opladen, Westdeutscher Verlag 1966.
- Iljin, I. P.: *Amerikanskoje prosvěšćenije*. In: The American Age of Reason. Moskva. Progress Publ., 1977.
- Leibholz, G.: *Strukturprobleme der modernen Demokratie*. Karlsruhe 1967.
- Lenin, V. I.: *O liberalismu a marxistickém pojetí třídního boje*. Spisy, sv. 19. Praha SNPL 1957.
- Marx, K.: *Kapitál, I*. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Praha, Svoboda 1949.
- Marx, K. — Engels, B.: *Svatá rodina*. Spisy, sv. 2. Praha, SNPL 1961.
- Mill, J. S.: *O svobodě, II*. Praha, J. Otto 1891.
- Morton, A.: *Dějiny Anglie*. Praha, Svoboda 1950.
- Neumann, S. K.: *Francouzská revoluce, I*. Praha, Fr. Borový 1929.
- Neumann, S. K.: *Francouzská revoluce, II*. Praha, Fr. Borový 1930.
- Orton, W. A.: *The Liberal Tradition*. New Haven, Yale Univ. Press 1946.
- Parsons, H.: *Humanism and Marx's Thought*. Springfield, Ch. Thomas 1971.
- Stephan, W.: *Hundert Jahre liberale Parteien*. In: Geschichte des deutschen Liberalismus. Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag 1966.
- Smith, D. E.: *Liberalism*. In: International Encyclopaedia of the Social Sciences. Vol. 9. London, The Macmillan Comp. 1968.
- The American Age of Reason*. Moskva, Progress Publ. 1977.

После значительного спада понятия либерализма в 20—30-е годы нашего века это понятие выдвинулось опять на передний план в буржуазной публицистике (в политологии, истории и т. д.). Одной из причин этого является явно представление, что его можно использовать в качестве идейного противовеса в отношении программы и целей научного социализма. Однако, более подробный теоретико-исторический анализ показывает, что понятие либерализма вообще, связанного с непрерывной тождественной традицией является обманчивой схемой. В действительности то, что в современной истории связывается с понятием либерализм, представляет собой значительные гетерогенные тенденции различной идеологической функции. С учетом этого вырисовываются три различных варианта или исторических типа либерализма. Их метаморфозы и последовательность не представляют собой саморазвитие политической идеи, но, наоборот, они определены движением экономической и классовой основы капиталистического общества и его главными противоречиями.

1. Просветительский и революционный либерализм 18 века. Его источником является совокупность антитрадиционалистских (протифеодальных) представлений и идей, которые постепенно формируются в первой половине 18 века под влиянием новых общественных условий, а в теории главным образом под влиянием Локка, Руссо и французских просветителей-материалистов. Наряду с просветительским реформизмом правителей здесь возникает радикальное направление, которое принципы свободы и равенства стремится проводить в жизнь бескомпромиссным революционным путем. Его представители в большинстве случаев выходцы из рядов радикально настроенной мелкой буржуазии и своим эгалитаризмом больше всего приближаются к слоям трудящихся. Экономическая и классовая неразвитость отношений не позволяет им теоретически перешагнуть определенный рубеж. Тем не менее, наиболее радикально настроенные из них в силу логики событий и конфликтов достигли преддверия утопического социализма или грубого коммунизма.

2. «Laissez faire» либерализм 19 века. Как только буржуазия достигла в наиболее развитых странах своих главных экономических и политических целей, она враждебно поворачивается к революционному варианту либерализма. Однако некоторые его понятия и лозунги, главным образом — свобода и равенство — она сохраняет, меняя их прогрессивный смысл и содержание. То, что таким образом остается, преобразуется в идеологию капитализма вольного соревнования, в либерализм, характеризующийся принципом *laissez faire, laissez passer*. Основой этого понятия стала свобода капитала (предпринимательства, торговли, эксплуатации рабочей силы и т. д.) и его собственников. Этому отвечает и содержание идеологии. Означает свободу и демократию прежде всего для имущественных. С другой стороны, этот вид либерализма сравнительно гибкий и приспособляющийся. Главная причина состоит в том, что либеральная буржуазия нуждалась в своей борьбе за власть в определенной поддержке народных масс. Снискать их означало однако предоставление рабочему классу хотя бы некоторых уступок в экономической и политической областях. В странах, где либерализм имел наибольшее влияние, удалось рабочему классу добиться в соответствии с характером эпохи наиболее благоприятных условий и законодательства. Однако при этом характерно, что, несмотря на то, что в данном случае на практике и в теории либерализм лишь приспособился к новым условиям и давлению народных масс, позднее многое из этого он считает своей заслугой.

3. Распад либерализма и возникновение псевдолиберализма. Вместе с переходом капитализма к вольному соревнованию, к монополитической стадии развития (к эпохе империализма) заканчивается в сущности эра классического либерализма типа *laissez faire*. С этого момента либерализм перестает существовать в любом виде как доминирующий представитель буржуазной идеологии. Однако, некоторые либералистские идеи имеют и впрямь в некоторых капиталистических странах в силу традиций и преимущества свое определенное значение. Однако в 20-м веке он уже не является цельной идеологией, а скорее рецидивом того, что уже сыграло свою историческую роль. В связи с этим, не должна вводить в заблуждение время от времени поднимающаяся волна либералистской фразеологии. В данном случае речь идет о проявлении современного псевдолиберализма, главная цель которого состоит в создании необходимых условий для реакционных политических тенденций в более приемлемой форме.

Summary

Maršik M.: Liberalism, Its Sources and Transformations

The concept of liberalism has again come to the fore in bourgeois publications in the area of politology, history, etc., after having experienced a considerable decline in the twenties and the thirties of the present century. One of the evident reasons thereof is the idea that it might be applied as an ideological counterpoise of the programme and goals of scientific socialism. Yet a more detailed theoretico-historical analysis reveals that a general concept of liberalism connected with a continuous ideological tradition is nothing but a fallacious scheme. As a matter of fact, that which has been put in connection with the concept of liberalism in modern history represents rather heterogeneous tendencies and different ideological functions. With a view to this it is possible to outline the differences among three variants or historical types of liberalism. Their transformations and succession do not represent the self-development of the political idea: on the contrary, they are determined by the movement of the economic and class basis of modern capitalist society and its main contradictions.

1. Enlightenment and revolutionary liberalism of the eighteenth century. This had its source in a complex of antitraditional (antifeudal) notions and ideas gradually formed in the first half of the eighteenth century under the impact of new social conditions, and in the theoretical field especially under the influence of theories developed by Locke, Rousseau and the French materialist philosophers of the Enlightenment period. Besides the enlightened reformism of rulers, a radical trend started to assert itself endeavouring to put through the principles of liberty and equality in an uncompromising, revolutionary way. Its main spokesmen came for the most part from among the small or petty bourgeoisie possessing a radical frame of mind; their egalitarianism brought them close to the working strata. The economic and class unripeness of the prevailing conditions prevented them from passing beyond a certain limit, even in theory. In spite of all this, the logic of events and conflicts helped the most radical of them to attain the very threshold of Utopian socialism or rudimentary communism.

2. Laissez-faire liberalism of the nineteenth century. As soon as the bourgeoisie as a whole attained its main economic and political goals in the most developed countries, it assumed hostile attitudes to the revolutionary variant of liberalism. Of course, while retaining some of its concepts and tenets, particularly those of liberty and equality, it simultaneously modified their progressive meaning and content. What remained was transformed into the ideology of capitalism based on free competition, into a liberalism characterized by the principle of laissez faire, laissez passer. The freedom of capital (undertaking, business, exploitation of labour power, etc.) and of its owners became the underlying tenet of this conception. The content of ideology was made to correspond to it, implying freedom and democracy first of all for the wealthy. On the other hand, this kind of liberalism was relatively flexible and adaptive, the main reason for this being that in its struggle for power the liberal bourgeoisie was compelled to seek support from the part of the masses. Of course, its attainment entailed the necessity to provide the working class with at least some concessions in the economic and the political area. In the countries where liberalism had gained the upper hand, the working class succeeded in introducing conditions and legislation most favourable at the time in question. Characteristic is the fact that, although liberalism merely adapted itself to new realities both in theory and in practice, giving way to the pressure of people's masses, later on it tended to take credit for the greater part of the mentioned achievements.

3. Disintegration of liberalism and rise of pseudoliberalism. In substance, the era of classical liberalism of the laissez-faire type came to its end with the transition of capitalism based on free competition into the monopolistic stage (i. e. into the epoch of imperialism). Since that time, liberalism of any kind has stopped being a typical and predominant representative of bourgeois ideology. Nevertheless, thanks to tradition and inertia, some liberalistic ideas have retained a certain significance in the capitalist countries. In the twentieth century, however, they no longer form an accomplished ideology but represent a relapse to what has already stopped playing its historical part. In this connection, we must not be misled by any occasionally arising wave of liberalistic phraseology. What is actually involved here is a manifestation of contemporary pseudoliberalism whose primary aim is the creation of political mimicry for reactionary political tendencies which it is advisable to cover with a more acceptable garb.